

6. Конституційне право України: Підруч. для студентів вищих навчальних закладів / За Ю.М. Тодику, В.С. Журавського. – К., 2002.
7. *Погорілко В.Ф., Федоренко В.Л.* Конституційне право України: Підруч. / За заг. ред. проф. В.Л. Федоренка. – 3-вид., перероб. і доопр. – К., 2011.
8. *Фрицький О.Ф.* Конституційне право України: Підруч. – К., 2002.
9. *Букач В.В., Олійник А.Ю.* Конституційні політичні права і свободи людини та громадянина в Україні: Монографія. – Дніпропетровськ, 2006.
10. *Лазаренко Л.А.* Забезпечення конституційного права на звернення громадян парламентом України // *Право і суспільство.* – 2009. – № 6. – С. 31-36.
11. *Тарануха В.П.* Звернення громадян як засіб забезпечення законності в діяльності місцевих органів виконавчої влади: Автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.07. – Ірпінь, 2003.
12. Конституція України. Конституція Автономної Республіки Крим: Зб. нормат. актів. – К., 1999.
13. Про першочергові заходи щодо забезпечення реалізації та гарантування конституційного права на звернення до органів державної влади та органів місцевого самоврядування: Указ Президента України від 7 лютого 2008 р. // *ВВР.* – 2008. – № 109.
14. Про звернення громадян: Закон України від 2 жовтня 1996 р. // *ВВР.* – 1996. – № 47. – Ст. 256.
15. Реакція на звернення громадян має бути бездоганною // *Урядовий кур'єр.* – 2005. – 21 квітня.

Надійшла до редакції 14.06.2012

Л.А. Литовченко

кандидат історичних наук, доцент
(*Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ*)

УДК 347.2/.3

РОЗСУД ОСІБ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРАВІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ XI-XII СТОЛІТЬ ЗА «РУСЬКОЮ ПРАВДОЮ»

Висвітлюються питання розсудових правомочностей учасників цивільних правовідносин у Київській державі XI – XII століть за «Руською Правдою». З'ясовується цивільно-правовий статус різних категорій осіб: князя, смерда, закупа, челядина, холопа, раба.

Ключові слова: *розсуд в цивільному праві; цивільні правовідносини в Київській державі XI – XII ст.; «Руська правда».*

Освещаются особенности усмотрительных правомочий участников гражданских правоотношений в Киевском государстве XI – XII веков по «Русской Правде». Выясняется гражданско-правовой статус разных категорий лиц: князя, смерда, закупа, челядина, холопа, раба.

Ключевые слова: *усмотрение в гражданском праве; гражданские правоотношения в Киевском государстве XI–XII веков; «Русская Правда».*

In the article the features of discretion competences of participants of civil legal relationships in the Kievan state of XI – XII centuries on «Russian True» are examined. Civil legal status of different categories of persons turns out.

Keywords: *discretion in a civil law; civil legal relationships in the Kievan state of XI – XII centuries; «Russian Truth».*

Постановка проблеми. Еволюція категорії розсуду у цивільному праві України при наближеному її розгляді постає як одна з актуальних наукових проблем, до якої ще мають долучитися вчені – історики права і цивілісти. Науковий інтерес до категорії розсуду в цивільному праві України постає не як данина популярним правовим доктринам, а як потреба дослідження одного з характерних елементів цивільних відносин, яким і є розсуд. Означена категорія на сьогодні виглядає як *terra incognita* серед інших категорій та інститутів цивільного права. Тому одним з актуальних питань, на наш погляд, є дослідження еволюції категорії розсуду у контексті розвитку цивільного права в певні історичні епохи Української держави. У цьому аспекті в першу чергу привертає до себе увагу «Руська Правда» як найдавніша письмова пам'ятка національного кодифікованого права.

Зазначене зумовлює мету даної статті, яка полягає у з'ясуванні розсудових правомочностей учасників цивільних правовідносин у Київській державі XI – XII ст. за «Руською Правдою».

Аналіз публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми. Фундаментальні дослідження, проведені протягом XIX–XX ст. російськими та українськими вченими (П.І. Беляєв, М.П. Василенко, М.Ф. Владимирський-Буданов, Б.Д. Греков, М.О. Дьяконов, М.С. Грушевський, І.Ф.Г. Еверс, В.О. Ключевський, Р. Лашенко, М.О. Максимейко, М.П. Павлов-Сильванський, В.І. Сергеевич, С.М. Соловйов, К.О. Софроненко, М.М. Тихомиров, Б.М. Чичерин, С.В. Юшков, А. Яковлів та ін.), розкривають панораму суспільних станів і права Київської держави XI – XII століть, що дає нам можливість чіткіше уявити місце певних категорій осіб давньоруського соціуму у тодішніх правовідносинах.

Виклад основного матеріалу. «Правда Руськая» або, за прийнятою в науці назвою, «Руська Правда» (термін «правда» тут означає «справедливість» і «закон») [16, с. 23; 18, с. 633] була складена в XI – XII століттях і залишається понині важливим джерелом для дослідження історії права Київської Русі – України і суміжних слов'янських народів. До цього часу збереглися більше ста списків «Руської Правди», які датуються XII – XVIII ст. і поділяються на три групи (редакції): коротку, розширену (просторову) та скорочену. Коротка «Руська Правда» (43 статті) поділяється на 4 частини: 1) «Правда Ярослава» (Ярослава Володимировича Мудрого), або найстаріша (охоплює статті від 1 до 18); 2) «Правда Ярославичів» (синів Ярослава Мудрого – Ізяслава, Святослава і Всеволода), звана також Уставом Ярославичів, ймовірно була укладена на Вишгородському з'їзді князів у 1072 р. (статті 19 – 41); 3) «Покон вирний», що встановлює оплати вирникам (ст. 42); 4) «Урок мостникам» (стаття 43). Найбільшого поширення набула просторова редакція «Руської Правди» (121 стаття), яка з'явилась, на думку істориків (С. Юшков, М. Тихомиров, Л. Черепнін та ін.), у час правління на київському престолі Володимира Всеволодовича Мономаха (онука Ярослава

Мудрого) і редагувалась до 1209 року. Скорочена (порівняно з просто-ривою) «Руська Правда», як зазначає Г.К. Швидько, використовувалась лише в церковних судах Московської держави [3, с. 6-7]. «Руська правда» зберігала свою чинність протягом кількох століть і набагато пережила Київську державу, в якій вона виникла, мала безпосередній вплив на всі пам'ятки литовсько-руської доби, зокрема на Литовський Статут XVI ст. (у редакціях 1529, 1566, 1588 років), а пізніше – на найвизначнішу пам'ятку українського права гетьманської доби «Права, по котрымъ судится малоросійській народъ» (1743 р.). Численні списки «Руської Правди» наводять на думку, що цей кодекс давньоруського права широко застосовувався у судочинстві.

На думку В. Яременка, «Руська Правда» – це «оригінальний витвір давньоукраїнської юридичної думки початку XI ст.», який «не має прототипу, хоча вчені наполегливо шукали його у візантійському, болгарському, скандинавському законодавстві. Не виявлено слідів і римського права» [10, с. 173]. Наведена думка, на наш погляд, видається доволі спірною. Прагнення ідеалізувати, віднайти якусь окремішність «Руської Правди» зовсім не додають їй величі, якої ця пам'ятка набула вже самим фактом свого існування. Критикуючи окремі тези В. Яременка, О.Б. Киричок звернув увагу на впливи європейської і візантійської політично-філософської думки на формування ідеології «Руської Правди» [4]. Відомий вчений – дослідник історії Київської Русі Б.Д. Греков вказував на те, що «Руська Правда» за духом своїм була близькою до *Capitulare de villis* Карла Великого щодо охорони княжої власності; також і правові механізми за «Руською Правдою», що забезпечували соціальні й економічні інтереси феодалної аристократії та її відносини з підвладним населенням, виявляли певну спільність з феодалними інститутами, зокрема, за польськими та хорватськими джерелами права [1, с. 86, 90-91]. Крім того, Б.Д. Греков навів свідчення Лаврентіївського літопису про те, як 911 року Олег з дружиною, укладаючи мирний договір з греками, присягались «по руському закону» своєю зброєю і богами – Перуном і Велесом [1, с. 86, 119-120]. Посилання на давній «устав і закон руський» містяться також у статтях договору Русі з Візантією, укладеного князем Ігорем 944 року. На думку одних дослідників, згадуваний «устав і закон руський» існував у писаному вигляді задовго до появи «Руської Правди», інші дослідники вважали, що русичі посилалися на закон як звичаєве право, яким вони керувалися, і яке поширювалося на кримінальні, спадкові, сімейні, процесуальні відносини. О. Мироненко з цього приводу зазначив: «Якщо припустити, що "З[акон] р[уський]" був дійсно писаним документом, то все одно він на-вряд чи став наслідком законодавчої діяльності київських князів, а виявився письмовим зведенням звичаєвого права русів, тобто прототипом "Руської Правди", на основі якого здійснювалося судочинство у Київській державі. Багато з правових норм, зафіксованих у "З[аконі] р[уському]", згодом відтворювались у текстах "Руської Правди"» [8, с.

207]. О. Мироненко, Г. К. Швидько звертають увагу на те, що на писане право Київської Русі мало вплив візантійське (а відтак і римське) право. До нас дійшли збірники візантійського права «Номоканон» (збірник церковного права), «Еклога» (візантійське законодавче зведення VIII ст.), «Закон судний людям» (південнослов'янська переробка «Еклоги»), «Проріхон» (візантійське зведення законів IX ст.), «Книга законів» (компілятивний збірник візантійського права, складений на Русі) [9, с. 224; 16, с. 24].

Сучасний дослідник «Руської Правди» стикається з певними труднощами, які зумовлені, зокрема, мовою, термінологією, специфічною юридичною технікою цього документа, які залишилися в історичному минулому і нині становлять національне культурне надбання. Проте, бачиться нам, недопустимо нехтувати ні мовою, ні термінологією цієї давньої пам'ятки українського права, щоб не допустити неправильного розуміння і тлумачення її норм. Тому маємо вдаватися до широкого цитування «Руської Правди», щоб проникнути у дух і букву цього давнього закону. Також варто враховувати й історичну епоху, коли була створена «Руська Правда», – у цьому питанні автор покладається на обізнаність читача.

Стосовно розсуду, ми не знайдемо у тексті «Руської Правди» такого терміна, проте із змісту її статей випливає, що розсуд був притаманною рисою цивільно-правових відносин. Згадаємо з цього приводу слова Б.Д. Грекова, який зауважив: «якщо старанно намагатися витягти з "Руської Правди" не тільки те, що в ній написано, але й те, що явно розумілось, картина суспільних відносин відкриється з достатньою повнотою» [1, с. 88].

Історики права вказують на нечіткість окреслення в нормах «Руської Правди» суб'єктів цивільних правовідносин. Поняття фізичної особи у сучасному розумінні ми не знайдемо, проте його зміст відображений у нормах цього закону. Щодо поняття юридичної особи, то і годі його шукати у «Руській Правді». Спробуємо внести деяку ясність щодо учасників цивільних відносин і відповісти на питання, чи існувало у той час розуміння законодавцем розсуду осіб – учасників цивільних відносин.

З аналізу норм «Руської Правди» в короткій редакції (далі – КРП) [11, с. 8-11] та у просторовій редакції (далі – ПРП) [12, с. 12-24] вимальовується картина учасників правових відносин, яких можна об'єднати у три категорії за ознакою обсягу їхньої правоздатності: вільних, напіввільних або тимчасово залежних та невільних.

Категорія вільних осіб була доволі строкатою. До них належали великий князь, княжа аристократія (княжа династія, удільні князі), знать (княжі «мужі» – тіуни, бояри, дружинники, інші особи, які перебували на службі у князя), люди (вільні общинники – «смерди»), духовенство, міщани, граждани (гості-чужинці, купці, лихварі). Закон захищав інтереси вільної особи. Як суб'єкт права вільна особа могла звернутися до суду за захистом. За нанесення шкоди її здоров'ю, майну, за образу, що

зачіпала честь і гідність, законом були встановлені санкції у вигляді високих розмірів «продажу» (грошове мито, що йшло до княжої казни за наслідками розгляду різних тяжб, окрім вбивства вільної людини).

Вільні особи за «Руською Правдою» визнавались правоздатними, отже, виступали суб'єктами цивільних правовідносин, на відміну від невільних осіб, наприклад, холопів, за якими правоздатність не визнавалась і в цивільних відносинах їм було відведено роль об'єкта цивільних прав. Критерії вільної і правоздатної особи важливі тому, що законом визнавалась здатність саме таких осіб здійснювати правомочності суб'єктів речових і зобов'язальних цивільних відносин. Відповідно і виявлення розсуду цих осіб ми розглядаємо у контексті їхніх правомочностей, окреслених «Руською Правдою». Важливо також звернути увагу на істотні відмінності, що стосуються правомочностей окремих осіб у цивільних відносинах, наприклад, великого князя, княжої аристократії, які були крупними землевласниками, і общинника-смерда, який володів часткою (земельною ділянкою) у праві общинного землеволодіння. Зрозуміло, що розсуд найбільше виявлявся при здійсненні власником своїх правомочностей.

Охарактеризуємо загальні ознаки розсуду в цивільному праві Київської держави за «Руською Правдою». Так, у праві власності розсуд виявлявся при здійсненні правомочностей власника володіти, користуватися і розпоряджатися належною йому річчю. Розсудовий характер правомочностей власника існував як принцип. При виборі та здійсненні дій відносно свого майна власник не був зв'язаний волею інших осіб.

У Київській державі, відомій в історичній літературі як Київська Русь [6, с. 5-13], принаймні від останніх десятиліть X ст. до середини XI ст., земля вважалась власністю (доменом) династії великого князя київського. Великий князь як єдиний власник на свій розсуд розпоряджався підвладними землями, які передавав у володіння чи держання на різних умовах удільним князям, боярам, іншим урядовцям. Вже з другої половини XI ст. у процесі феодалізації суспільно-економічних відносин превалюючими стали тенденції переходу земель у власність крупних землевласників. «Руська Правда» містила окремі вказівки на княжу, боярську, церковну власність на землю. Феодальна власність на землю існувала у вигляді княжого домену (уділу), боярських вотчин, монастирських угідь. Вотчина (успадковане земельне володіння) складалася з приватної власності на палати (хороми) господаря, житла для слуг (челяді, холопів), знарядь праці, земельних (рільничих) угідь, лісів, бортів, мисливських та промислових ділянок. Нормами «Руської Правди» забезпечувалась правова охорона і захист права власності (рільні угіддя, їх межові знаки, садиба, житло, інші помешкання, свійська худоба і птахи, борті, човни, коні, зброя, одяг та ін.).

Слід звернути увагу на акцент, зроблений у короткій «Руській Правді», щодо такого об'єкта правової охорони і захисту, як польові межі і межові знаки: «А иже между переореть любо перетес [межовий знак. –

Л. Л.], то за обиду 12 гривне» (ст. 34 КРП) [11, с. 10]. Зазначимо, що у ст. 72 ПРП згадувана стаття набула більшої конкретизації і відома нам у такій редакції: «Аже межю перетнеть бортьную, или ролеиную разореть, или дворную тыном перегородить межю, то 12 гривен продажи» [12, с. 19]. Остання редакція цієї статті засвідчує те, що у XII столітті вже було чітко визначено феодальну власність на землі, які були зайняті рільними угіддями, садибами (дворами), бортями (ділянка лісу з бортями), і за порушення межі чи межового знаку закон встановлював високу ставку мита розміром у 12 гривень (більшою була лише ставка мита за вбивство). Отже, правовий захист права приватної власності, зокрема і у значній мірі, на землю набув у Київській державі у другій половині XI ст. значення одного із суспільних пріоритетів, що й було закріплено у законі. Б.Д. Греков з цього приводу висловився про те, що норми «Руської Правди» точно вказують на наявність розмежованих рільних угідь, належних окремим власникам [1, с. 64].

У зобов'язальних відносинах сторони також врегульовували свої відносини на власний розсуд. В основі такого підходу був сформульований у «Руській Правді» принцип свободи договору – «с рядом ли, то како ся будет рядил, на том же стоить» [12, с. 23] – тобто як домовились за договором, так і бути (ст. 110 ПРП). Договірні відносини виникали тільки між вільними і дієздатними особами. Широко практикувались договори купівлі-продажу, міни, найму, позички, надання послуги, поклажі, позики.

Крім того, «Руською Правдою» врегульовувались зобов'язання, що виникали з деліктів (порушення майнових прав, завдання шкоди здоров'ю, образу). У деліктних зобов'язаннях розмір виплат постраждалій особі (за послугу «летця»-лікаря, відшкодування матеріальної і моральної шкоди) покладався на розсуд сторін, проте в окремих випадках, можливо, з метою запобігання зловживанню правом, встановлювався їх фіксований розмір: за спричинення каліцтва, інше завдання шкоди здоров'ю, тілесні ушкодження, завдані побиттям.

Власник мав гарантії судового захисту свого майна, як і своєї особи. Приватна власність охоронялась. Це були речово-правові та зобов'язально-правові способи захисту цивільних прав. Поширеним був такий речово-правовий спосіб захисту права власності, як повернення речі з чужого незаконного володіння (віндикація). Із забезпечувальних зобов'язальних засобів застосовувались неустойка, завдаток, застава, притримання.

Разом з тим стосовно зобов'язань законом встановлювались обмеження, якими упереджувалось зловживання правом як результатом розсуду правомочної особи. Так, нормами «Руської Правди» чітко було встановлено обмежений перелік правових підстав, за яких вільна особа – боржник у зобов'язанні могла потрапити у холопство (докладніше про це буде далі).

Інша категорія осіб – учасників цивільних відносин обіймала не-

привілейованих осіб, за якими у правовому аспекті залишався статус правоздатних, але за різних обставин ці особи потрапляли у становище напіввільних або тимчасово залежних. Такими були «смерди», «рядовичі», «закупи».

Поняття «смерд» у Київській державі XI – XII століть обіймає все сільськогосподарське населення держави. В основній масі це вільні селяни, які були обтяжені повинностями князю чи боярину-землевласнику (рента продуктами і відробіткова рента). Загальна тенденція юридичної долі селянина-«смерда» в історичному аспекті виявлялась у перетворенні його від вільної правоздатної особи до особи підвладної і неправоздатної. На початковому етапі феодалізації суспільства смерд був обтяжений рентою продуктами, пізніше додається і відробіткова рента, пізніше, коли основна маса общинних земель перейшла у власність феодальної аристократії, селяни-смерди відбували барщину, і в кінцевому рахунку – це кріпосний селянин, який був прикріплений до землі, що йому не належала, позбавлений будь-яких особистих прав.

За «Руською Правдою» смерди належали до категорії непривілейованих осіб. Вони були основними товаровиробниками і становили більшу частину населення держави. Об'єднані у «верви» (сільські общини), сиділи на землі, яка перебувала в общинному володінні і користуванні. Так було у ранньодержавний період, коли племінні союзи визнавали зверхність київського князя, який ставав господарем (власником) усіх підвладних земель. Сільські общини («верви») залишались власниками і користувачами земель, на яких сиділи, сплачуючи князю подать у вигляді ренти продуктами. Суб'єктом правовідносин, у тому числі й цивільних, виступала «верв». За «смердами»-общинниками зберігалась їхня особиста свобода. В общинному побуті переважно послуговувались нормами звичаєвого права. Господарство було патріархальним, замкнутим. У торговельних, цивільних відносинах їх участь не була помітною. Саме тому «Руська Правда» регулює правовідносини, суб'єктом яких була «верв», у випадках, що стосувались кримінально-правової відповідальності, коли саме «верв» повинна була платити «виру» (мито, що йшло у княжу казну за вбивство людини) за скоєний на її території злочин проти життя людини. Від імені князя урядовці («тивун», «мечник», «вирник») чинили суд і «розправу», а «верв» повинна була справляти «поко-ни вирнии», тобто матеріально утримувати княжих урядовців під час здійснення ними владних повноважень.

Вже з середини XI ст. у процесі подальшої феодалізації суспільно-економічних відносин частина общинних земель відійшла у власність князя, бояр, монастирів. Відбувався поступовий розпад сільської общини-«верви». Селянство було обтяжене відробітками, у яких землевласники були дуже зацікавленими. Відповідно змінювалось і становище селян-«смердів», серед яких з'явилися такі, яких «Руська Правда» у просторовій редакції називає «смерди холоп» (смерд, що втратив правоздатність і став холопом); поширеним явищем стало зростання про-

шарку «рядовичів» і «закупів». Норми просторової «Руської Правди» відобразили істотні зміни у правовідносинах, що відбулись у другій половині XI – на початку XII століть, зокрема, спостерігається збільшення числа статей, які врегульовували цивільні правовідносини і визначали цивільно-правову відповідальність їх суб'єктів.

Щодо такої категорії фізичних осіб як «смерд», то його в якості самотійного суб'єкта цивільних правовідносин «Руська Правда» не сприймає, окрім двох випадків. У першому випадку, – «Аже смерд мучить смерда без княжа слова [суда. – Л.Л.], то 3 гривны продажи, а за муку гривна кун; аже огнищанина мучить, то 12 гривень продаже, а за муку гривна» (ст. 78 ПРП) [12, с. 19], – за вчинення побиття смерд як вільна, правоздатна особа присуджується до сплати мита у розмірі трьох або дванадцяти гривень залежно від соціального статусу постраждалого та відшкодування останньому моральної шкоди «за муку» у розмірі однієї гривні. Імовірно, законодавець, встановлюючи дану норму, мав на меті упередити будь-яке насильство з боку смердів. У другому випадку (ст. 90 ПРП) передбачено право князя на спадщину смерда, якщо у останнього по смерті не залишилось прямих нащадків, тобто синів («Аже смерд умреть, то задн'ицю князю ...»). Щоправда, цією нормою встановлювалась і обов'язкова частка незаміжніх дочок у спадщині батька, яка призначалась на придане. Зазначене не стосувалось заміжніх дочок («... аже будуть дщери у него дома, то даяти часть на не; аже будуть за мужем, то не даяти части им» [12, с. 20]). Для порівняння, ст. 91 ПРП встановлювала право синів бояр і дружинників на батьківський спадок, а якщо синів не було, то й дочки мали право спадкувати; щодо права князя в цьому випадку, то було визначено: «за князя задн'иця не идетъ» [12, с. 21]. Наведені норми спадкового права за «Руською Правдою» близькі за змістом до норм «Польської Правди» (XIII ст.), що на думку Б.Д. Грекова, засвідчує спільні тенденції в розвитку феодального права різних держав [1, с. 228-229].

Отже, «смерд» за «Руською Правдою» не був позбавлений правоздатності. Можна припустити, що він мав у володінні певне майно (житло, свійську худобу, інвентар тощо). Закон відводив йому як особі пасивну роль у цивільних відносинах, оскільки суб'єктом правовідносин ще традиційно виступала община-«верв», до якої він належав. Закон лише конкретизував окремі обмеження щодо права «смерда» розпоряджатись своїм майном на випадок смерті. Так, із норми статті 90 ПРП випливає, що він був позбавлений права скласти заповіт і в такий спосіб розпорядитися своїм майном на власний розсуд. Останнє підтверджує думку про те, що «смерд» був не власником, а володільцем належного йому майна.

Із норм «Руської Правди» випливає й те, що община-«верв» була територіальною громадою, яка виступала як організаційно-правова форма специфічного суб'єкта цивільних відносин, наділеного правом володіння і користування сільськогосподарськими угіддями в межах своєї

історично визначеної території, автономного господарювання, общинного самоврядування. При цьому власником і верховним правителем общинних земель залишався великий князь київський. Відповідно, община-«верв» була обтяжена державними податями, обов'язком матеріального утримання княжих посадовців при вчиненні ними господарсько-розпорядчих, податкових, судових та інших повноважень, що стосувались конкретної общини, несла цивільно-правову відповідальність за завдання матеріальної шкоди общинниками. У контексті сказаного особу «смерда» можна розуміти як інкорпорованого учасника правовідносин.

«Рядович» у контексті феодального права – це особа, яка була зобов'язана кредиторів за договором («рядом»). Одну з правових підстав «рядовництва» можна виокремити, аналізуючи ст. 111 ПРП, згідно з якою селянин повинен був відпрацювати протягом року надане йому в якості «милості» майно (хліб, насіння, інвентар тощо – докладніше буде далі). Існували різні підстави «рядовництва» – у процесі феодалізації суспільно-економічних відносин, що виражався у формуванні права приватної власності на землю князя, бояр, монастирів і, як наслідок, у розпаді селянської общини-«верви» і обезземеленні селянства, відірвані від засобів виробництва недавні «смерди»-общинники вимушені були йти на умови кабального найму і тим самим потрапляли у повну економічну залежність від кредиторів, як правило, землевласників. Окремі підстави «рядовництва» визначені також у ст. 110 ПРП («ряд» про одруження на рабині, «ряд» на «тівунство» чи «ключництво» – докладніше буде далі).

«Рядович» залишався правоздатною особою за умови належного виконання ним своїх обов'язків за зобов'язанням (договором). Оскільки у «Руській Правді» поняття «рядович» згадується як загальне щодо категорії підвладних зобов'язаних осіб, серед яких був і «закуп», то розглянемо докладніше цивільно-правовий статус «закупа». При цьому слід зазначити, що поняття «рядович» і «закуп» не тотожні і співвідносяться як загальне і особливе. Особі «закупа» в якості суб'єкта правовідносин у просторовій «Руській Правді» присвячено вісім статей, уведених Уставом Володимира Всеволодовича (Мономаха).

Правовий інститут «закупів», «закупництва» вже понад два століття постає предметом дискусій на сторінках історичних досліджень. Характеризуючи відносини «закупництва», більшість вчених зазначали їх договірну природу: С.М. Соловйов [13, с. 227], М.С. Грушевський [2, с. 319-320] вказували на поєднання у відносинах «закупництва» договорів позики, особистого найму та найму майна; В.О. Ключевський [5, с. 251] вбачав у «закупництві» юридичні ознаки оренди землі та позики; Б.М. Чичерин [15, с. 154], С.В. Юшков [17, с. 325] вказували на юридичні ознаки позики та застави; Б.М. Греков [1, с. 201-203] – на позику і найм.

З аналізу статей 56-62, 64 ПРП випливає, що підставою «закупництва» був договір (назвемо його договором «закупництва» – Л.Л.), який зумовлював виникнення, зміну і припинення цивільних правовідносин і

який поєднував юридичні ознаки договорів міни, позики, з урахуванням специфіки феодалного права.

Договір «закупництва» укладався між особою – власником певного майна – та іншою вільною особою, яка залишилась без засобів до існування та (або) потребувала матеріального забезпечення своїх життєвих потреб. Ця особа («закуп» як сторона договору), була заінтересована у тому, щоб придбати певне майно («купу») і заплатити за придбане своєю роботою у господарстві власника майна. Тут «закуп» виступав і покупцем певного майна, і продавцем результатів своєї роботи взамін на «купу», але слід брати до уваги те, що фактично він сам себе продавав у якості робочої сили для експлуатації на певний строк іншою стороною договору. Інша сторона договору («господин») була заінтересована передати у власність певне майно і, головне, придбати такий собі робочий механізм (робітника-«закупа»), тобто взамін «купи» виконання «закупом» робіт. «Руська Правда» бачила «закупа» лише таким, що безпосередньо працює в господарстві «господина» (статті 56-58 ПРП). Сторони цього договору на власний розсуд встановлювали еквівалент ціни, строк виконання договірних зобов'язань «закупом», оскільки предмет «купи» передавався йому в момент укладення договору. Договір укладався на строк, який, імовірно, був не меншим ніж один рік (повний сільськогосподарський цикл). В історичній реальності господар був заінтересований у тому, щоб «закуп» зовсім втратив можливість повернення боргу і залишався залежною особою, щоб довгі роки відпрацьовувати в господарстві.

Договір «закупництва» передбачав рівноправне становище сторін. «Закуп» міг за згодою з «господином» відлучитися на додатковий заробіток, щоб повернути йому борг («идеть ли скат(и) кун»), при цьому міг сподіватися на судовий захист, як сказано у ст. 56 ПРП «но дати ему правду». «Закуп» також мав право скаржитись до княжого суду за побиття його господарем, коли той бив «не смысля пьян, а без вины» (ст. 62 ПРП), чи з інших причин (ст. 59 ПРП: «Аже господин переобидить закупа, ... а за обиду платити ему 60 кун»). Крім того, у разі недотримання господарем умов договору шляхом збільшення платежу за «купу» чи примушування до додаткового відробітку тощо, законом припускалось, що «закуп» міг на власний розсуд розірвати договір, повернувши господареві «купу» і решту отриманого сплатити грішми.

Разом з тим правове становище «закупа» як фізичної особи з моменту укладення договору змінювалось у сторону погіршення. «Закуп» потрапляв у стан тимчасово залежної особи, обмежувалась його правоздатність, хоча й не повністю, як у холопа. Тепер він міг бути свідком у суді лише у дрібних справах, як визначено у ст. 66 ПРП, «в мале тяже по нужи». За завдання матеріальної шкоди він відповідав особисто, при цьому не лише за власне недбальство (загублені чи зіпсовані речі), але й за викрадену із замкнутого хліву господарську худобу та ін. «Господину» не заборонялось карати «закупа», наче холопа, побиттям «про дело»

(ст. 62 ПРП), а якщо «закуп» вдавався до втечі або вчинював крадіжку, то «господин» мав право обернути його у холопство або ж продати як холопа (статті 56, 64 ПРП).

Очевидно, становище «закупа» було дуже хитким, оскільки господар намагався у будь-який момент обернути його у холопа. У масі «закупів» це створювало соціальну напругу й загрозу стабільності в державі. Зазначимо, що «Руською Правдою» були введені обмеження щодо зловживання правом з боку «господина» як сторони у договорі стосовно «закупа». Так, заборгованість залежної особи не визнавалась законом як підстава холопства, а якщо «закуп» заборговував господарю, то він мусив відпрацьовувати. Потенційно «закуп» тим самим міг поновити своє становище вільної особи, проте практично це було майже нездійсненим, оскільки законом не було обмежено право господаря збільшувати викупні платежі. Господар не міг з будь-яких інших причин своєвільно перетворити «закупа» у холопа, а лише у випадках, як зазначалось, якщо останній вчинював крадіжку або таємно вдавався до втечі. У випадку, коли «закуп» відлучався не таємно, або якщо й тікав таємно, але для того, щоб поскаржитись князю чи судді на кривди свого господаря, і це було підтверджено («а явлено ходить, или ко князю, или к судиям бежить»), то закон захищав «закупа» і забороняв перетворювати його у холопа (ст. 56 ПРП). Законом також передбачалась відповідальність господаря, якщо той безпідставно продавав «закупа» як холопа – за це суд присуджував звільнення «закупа» від усіх його зобов'язань за договором, а «господин» платив «за обиду» 12 гривень судового мита (ст. 61 ПРП) [12, с. 17-18]. Стосовно зазначених обмежень панського свавілля М. С. Грушевський доречно писав: [орфографія і стиль автора. – Л. Л.] «А при тім не треба забувати, яково то було за купу дійти свого права, забезпеченого законом: яково то було проданому в холопство, заставленому або иньшим способом покривдженому за купу дістати ся з панського села перед княжого судию і довести свою правду перед сим судією, таким-же господином закупів і холопів, як і ображений. Супроти сього всього ми можемо з певностию сказати, що так розмірно щедро уділені долі закупів постанови Рус. Правди не богато поліпшили сю долю й не виратували їх з пащі холопства, куди дорогою закупництва мусіла попадати сила і безземельних свобідних і смердів-господарів із своїми землями» [2, с. 323].

Невільні особи визнавались неправоздатними. Такими були «челядин», «холоп», «роб», «роба» (раби, безправні наймити), «рядовница» (годувальниця). У цивільних відносинах цих осіб об'єднувало те, що їм була відведена роль об'єктів, а не суб'єктів правовідносин.

«Челядин» («челядь») – категорія підвладних осіб, дворові слуги, становище яких було близьким до рабів. Це інститут в історії права, який відображав суспільні та правові відносини більш раннього періоду в слов'ян та інших народів і походив від патріархальної familia [1, с. 152-165]. У правовому аспекті, за «Руською Правдою», «челядин», як

правило, не був правоздатною особою, належав господарю і був об'єктом права як річ, як майно. Статтею 11 КРП встановлювалось: «Аще ли челядин съкрыется любо у варяга, любо у кольбяга, а его за три дни не выведутъ, а познають и в третии день, то изымати ему свои челядин, а 3 гривне за обиду» [11, с. 9], тобто власник мав право на віндікацію – витребування (у цій статті вжито слово «изымати», яке у контексті можна розуміти як задоволення вимоги з витребування) належної йому індивідуалізованої речі («челядина») з чужого незаконного володіння, а особа, яка «челядина» приховувала (володіючий невластник), повинна була «за обиду» як вид правопорушення сплатити мито у розмірі 3 гривні й усі витрати з розшуку. Відшкодування власнику завданих йому збитків покладалось на його розсуд – у нормі статті про це не йдеться, проте «дух закону» забезпечував непорушність права власності та відшкодування збитків, завданих власнику порушенням його права.

Про цивільно-правове становище «челядина» у статусі речі свідчить й інша стаття «Руської Правди» – про опіку над майном малолітніх сиріт, у якій визначалось, що опікун може взяти собі прибуток від майна підопічного, але «от челяди плод или от скота» залишались за підопічним (ст. 99 ПРП).

Інший випадок є дуже цікавим як за процесуальною, так і цивільно-правовою конструкцією, а також з огляду на обсяг правоздатності «челядина». Так, відповідно до ст. 38 ПРП, якщо «челядина» було вкрадено і потім перепродано, то власник «челядина», провівши «свод» (процесуальні дії з розшуку), повертав належну йому річ (віндікація) та отримувал «протор» (компенсування збитків, яких зазнав власник, коли річ випала з-під його володіння), причому відшкодування збитків покладалось на особу, у якої «челядин» був знайдений («конечнии тать»), а вже за розсудом суду мито («продаж») у розмірі 12 гривень присуджувалось з челядина або крадія, який незаконно привласнив річ («а князю продаже 12 гривен в челядине или украдше»).

Найнижчим був соціально-правовий статус холопа і раба. Холоп визнавався законом особою невільною і тому неправоздатною. Він у жодному випадку не міг бути свідком у процесі. З цього приводу статтею 66 ПРП встановлено: «А послушства [здатність бути свідком у суді. – Л.Л.] на холопа не складають, но оже не будетъ свободнаго».

Холоп, як і челядин, був лише об'єктом права із статусом речі, тому його власник міг розпоряджатися ним на власний розсуд. До холопа можна було легально застосовувати побиття. За вбивство холопа присуджувалась сплата не «вири», як за вбивство вільної особи, а «продажу», начебто за вкрадену, пошкоджену чи знищену річ (ст. 89 ПРП).

За вчинки холопа його власник ніс повну цивільну відповідальність. Так, статтями 17 КРП та 65 ПРП було встановлено, якщо холоп вдарив вільну людину, то не холоп, а його власник мав нести тягар відповідальності (сплачував 12 гривень «продажу»), а ображений міг у відповідь, на власний розсуд, цього холопа публічно побити або взяти з власника ві-

дшкодування за образу («любо бити розв'язавше, любо ли взяти гривна кун за сором») [12, с. 18]. Також і за крадіжку, вчинену холопами, відшкодування на користь «истьця» покладалось у подвійному розмірі на власника холопів, при цьому сплата «продажу» у княжу казну не присуджувалась. Про це у ст. 46 ПРП визначалось: «Аже будуть холопи татие любо княжи, любо боярьстии, любо чернечь, их же князю продажею не казнить, зане суть не свободни, то двоиче платить ко истьцю за обиду» [12, с. 16]. Якщо крадіжку вчинив біглий холоп, то його власник повинен був оплатити постраждалому суму вкраденого, а також «урок» (судові витрати). За співучасть у крадіжці або приховування вкраденого сім'я холопа потрапляла в холопство, а власник повинен був нести матеріальну відповідальність за вчинений злочин.

Оскільки холоп не мав правоздатності, він не міг бути стороною у зобов'язанні. Правочини, які він вчиняв, вважалися недійсними. Спираючись, імовірно, на поширені випадки вчинення недійсних правочинів, законодавець увів норми про правові наслідки вчинення правочину під впливом помилки чи обману (статті 116, 118 ПРП). Такі норми стосувались правочинів, вчинених саме холопами. Щодо напівзалежних категорій осіб (смерди, рядовичі, закупи), то вони не були позбавлені права укладати будь-які договори. Раби ж визнавались абсолютно неправоздатними, і тому законодавець їх не брав до уваги. Так, стаття 116 ПРП закріплювала правило, за яким якщо холоп обманом позичав гроші чи товар, а кредитор не знав, що позичає холопу, то власник холопа повинен був відшкодувати кредитору завдані збитки у два способи, на власний розсуд, – викупити борг або залишити холопа у кредитора («господину викупати али лишитися его»). Якщо ж виявиться, що кредитор знав про холопство боржника, то господар не зобов'язаний був відповідати за борг холопа, а кредитор втрачав надані в позику гроші. Напевно, законодавцем у такому випадку встановлювалась відповідальність кредитора з причини його недбальства. В іншій ситуації, врегульованій у ст. 117 ПРП, власник міг доручити холопу виконувати якісь функції в торгівлі, але якщо при цьому холоп за якихось причин заборговував, то боржником у зобов'язанні виступав власник, який повинен був викупити борг.

Статтею 110 ПРП були чітко встановлені три правові підстави, за яких вільна особа перетворювалась в абсолютно невольну («холопство обелное», тобто повне) і втрачала цивільну правоздатність.

У якості першої підстави визначено: «... оже кто хотя купить до полу гривны, а послухи поставитъ, а ногату дасть перед самем холопом» [12, с. 22]. У цій, на перший погляд примітивній, фразі закріплена складна конструкція договору, який укладається між кредитором і неспроможним боржником з метою заміни первісного зобов'язання новим між тими самими сторонами, тобто йдеться про новацію. Зазначимо, що в науковій літературі можна знайти різноманітні тлумачення тексту цієї частини статті «Руської Правди», зокрема про: купівлю людини при сві-

дках (М. Карамзін); самопродаж холопа (В. Сергеевич); боргову неспроможність купця, якого кредитор може обернути в холопство (В. Ключевський) – у таких випадках потрібен окремий правовий механізм, щоб обернути у холопство вільну людину. В сучасній літературі подібні характеристики повторюються і глибокого правового аналізу ми не знаходимо.

Стосовно цієї підстави вважаємо необхідним зазначити таке: буквально з тексту статті випливає, що кредитор у випадку неспроможності боржника і несплати ним боргу у розмірі не менше половини гривні (такою була вартість, наприклад, однієї корови) може, за власним розсудом («оже кто хотя»), укласти з боржником договір купівлі-продажу при свідках, сплативши йому «ногату» (1/20 гривні). Новація полягає в тому, що, по-перше, це є договір, який замінює первісний (договір позики, за яким боржник не спроможний виконати своє зобов'язання) на новий договір (купівлі-продажу) з метою погашення боргу за первісним договором за рахунок предмета нового договору; по-друге, сторони первісного і нового договору залишаються ті самі – кредитор перетворюється у покупця, а боржник – у продавця, причому особливістю цієї конструкції, передбаченої «Руською Правдою», є те, що предмет договору купівлі-продажу (той самий борг за первісним договором) збігається з особою продавця. Оскільки останній не спроможний уречевити предмет договору і передати його покупцеві, то сам же і виступає уречевленим замінником цього предмета, за що покупець платить йому ціну – одну ногату. Вчинення купівлі-продажу при свідках у цьому випадку є гарантією дотримання істотних умов договору, визначених законом, і нагадує обряд манципації у римському приватному праві, оскільки холопи у Київській Русі належали до розряду речей, як і засоби виробництва (раби у давньому Римі були віднесені до *res mancipi*). До правових наслідків цього договору слід віднести придбання у власність покупцем (кредитором) речі, тобто холопа, і втрата боржником цивільної правоздатності з переходом його у найнижчий соціальний стан (холопство). Тут також можна провести паралель з римським приватним правом, в якому *capitis deminutio maxima* означало зміну статусу вільної правоздатної особи в сторону максимального погіршення (за тяжкий злочин, борги тощо), внаслідок чого така особа втрачала цивільну правоздатність. Зазначимо, що цивільно-правові інститути манципації, новації, *capitis deminutio maxima* були розвиненими у римському приватному праві. Поява цих інститутів у цивільному праві давньої Київської держави потребує окремого дослідження.

Разом з тим, за «Руською Правдою», держава санкціонувала зміну соціально-правового статусу особи (*capitis deminutio maxima*) шляхом застосування новації у зобов'язальних відносинах лише у випадку, якщо боржник виявлявся абсолютно неспроможним. Щодо особи боржника, то найвірогідніше ним міг бути купець, збіднілий боярин, міщанин-ремісник, селянин-«смерд».

Про обмеження права застосування новації, наслідком якої було повернення боржника у холопство, свідчить ст. 111 ПРП, у якій встановлювалось: «А в даче не холоп, ни по хлебе роботять, ни по придатьце; но оже не доходять года, то ворочати ему милость; отходить ли, то не виновать есть» [12, с. 23]. Термін «дача» тут розуміється як надання хлібом, насінням, робочою худобою, інвентарем, тобто як «милість» [14, с. 87-112]. Слід звернути увагу на те, що «милість» – не дарунок, не вияв доброї волі, а саме певне надання кредитором, заінтересованим у зустрічному наданні боржника не в тому самому еквіваленті, а роботою, відпрацюванням протягом одного року. Отже, слід говорити про договір, в якому одна сторона (кредитор) вправі витребувати виконання певної роботи протягом встановленого строку від боржника, а друга сторона (боржник) зобов'язана виконати певну роботу протягом встановленого строку, а у разі невиконання обов'язку повернути предмет надання. Слід звернути увагу на те, що у цій статті йдеться про договір («ряд»), предметом якого є певний обсяг роботи – саме в цьому заінтересований кредитор і на цьому погоджується боржник. Отже, суть цієї статті полягає в тому, що за надання йому хлібом, насінням з додатком (інвентарем, робочою худобою) селянин мусив відпрацювати протягом року; якщо протягом року він не відпрацює, то повинен повернути отримане («милість»); у будь-якому разі і тоді він не стає холопом; якщо ж відпрацює, то нічим не зобов'язаний. При цьому селянин залишався вільною особою і зберігав цивільну правоздатність. Статтею було заборонено перетворювати селянина у холопа, проте за договором він фактично перетворювався у «рядовича» найменше на рік.

У цивільно-правовому аспекті щодо даного виду зобов'язальних відносин можна припустити деякі елементи міни, коли можливим є обмін майна на роботи чи послуги. У соціально-економічному аспекті такі відносини містили в собі джерело відробітку вільним селянином «милості», наданої землевласником. Зрозуміло, відробіток селянина полягав у сільськогосподарських роботах, що було вигідним феодалу, який був заінтересований у його подовженні. Хоча селянин також був заінтересований своєчасно відпрацювати надане за «милістю», проте різні об'єктивні і суб'єктивні обставини часто ставали на заваді цьому, і тоді «милість» оберталась для селянина практично постійно подовжуваним відробітком, «рядовництвом» (в історичному контексті формувалась економічна залежність селянства від феодалів-землевласників).

Зазначимо також, що законодавче обмеження підстав повернення вільних осіб у холопство, закріплене у ст. 110 ПРП, на думку істориків [1, с. 177], було викликане грізним повстанням 1113 р. в Києві, викликаним надмірними поборами князівської адміністрації та лихварів з міщан і ремісників. Повстання перекинулось на села, де селяни повстали проти здирництва бояр, монастирів, які на той час вже були великими землевласниками-феодалами. Політичним наслідком цих подій стало закликання Володимира Всеволодовича Мономаха (онука Ярослава Муд-

рого) на великокнязівський престол, а потім вже було видано «Устав Володимира Всеволодовича», включений до «Руської Правди», яким унормовувались питання стягнення «рез» (процентів за договорами), боргових зобов'язань «закупів» та інших підвладних осіб, навернення вільних осіб у холопство та інші.

В якості другої правової підстави потрапляння вільної особи у холопство і втрати нею цивільної правоздатності статтею 110 ПРП визначено одруження вільного чоловіка на рабині без попереднього договору з її господарем («поиметь робу без ряду» [12, с. 22-23]). Йдеться тут не про насильство господаря над невольницею, оскільки він у такому випадку не потрапляє у холопство, а якщо невольниця буде мати дітей від нього, то після його смерті отримує разом з дітьми звільнення з неволі, про що зазначено у ст. 98 ПРП.

Привертає увагу те, що сформулювавши зазначену підставу, законодавець додає: «поиметь ли с рядом, то како ся будеть рядил, на том же стоить», тобто, якби був договір, то як домовилися, на тому і стояти. Останнє є дуже важливим, оскільки виражає загальне правило, до якого неодноразово в різних випадках відсилає законодавець. Це правило відображає принцип свободи договору. Стосовно даної підстави загальне правило варто розуміти так: щоб одружитися з рабинею, чоловік мав домовитись з її власником, оскільки статус рабині дорівнювався до статусу речі, а заволодіння чужою річчю без згоди власника вважалось порушенням права власності. Закон, вказуючи на свободу договору, у такий спосіб закріпив можливість використання розсуду сторонами договірних відносин. Отже, чоловік, який бажав одружитися на рабині, міг домовитись з її власником про викуп з рабства, а власник міг розпоряджатися своєю рабинею – звільнити з рабства з умовою, продати чи вчинити в інший спосіб. Можливість широкого практичного застосування зазначеного правила припускає Б.Д. Греков, посилаючись на «Закон судний людям» (пам'ятка слов'янського права, імовірно, болгарського походження, відома в короткій редакції IX – початку X ст. та у просторовій редакції XI–XIII ст., була уведена до давньоруських літописних джерел), згідно з яким за договором з господарем рабині, укладеним при свідках, чоловік міг відпрацювати визначену суму грошей за неї [1, с. 178].

У якості третьої підстави холопства статтею 110 ПРП встановлено вчинення конкретно визначених дій особою (тіунство, ключництво) без договору з господарем («тивуньство без ряду или привяжеть ключ к себе без ряду» [12, с. 23]). Конструкція цієї норми також включає посилення закону на свободу договору, а саме: «с рядомь ли, то како ся будеть рядил, на том же стоить». Перекласти указану норму можна так: якщо особа служить господарю тіуном чи ключником, не уклавши з ним договір, то така особа є холопом (слугою, рабом), а якщо укладе договір, то як домовилися – на тому й стояти. У цьому випадку сторони договору на власний розсуд визначали його умови.

Отже, за «Руською Правдою», держава санкціонувала зміну соціально-правового статусу особи лише в обмежених законом випадках, які впливали з відносин цивільно-правового характеру. Правовим наслідком для особи, яка набувала статус холопа, була втрата нею цивільної правоздатності (*capitis deminutio maxima*).

Соціальний і правовий статус рабів («роб», «роба») хоч і дорівнювався до холопів, проте не був тотожним. Якщо законом допускалось, що господар-власник може «пустити холопа в торг» (ст. 117 ПРП), то раб визнавався законом особою не тільки невільною, а ще й абсолютно недієздатною, тому й на думку не спадало, щоб його допустити до якоїсь комерції. Разом з тим «Руською Правдою» не були регламентовані підстави потрапляння особи в рабство, як, наприклад, у холопство, напевно тому, що рабство ще з родо-племінного ладу мало патріархальний характер і не відігравало в тодішній Київській державі помітної ролі у соціально-економічному розумінні. Невільницька праця рабів використовувалась у домашньому господарстві (дворові й домашні слуги). Рабами могли бути колишні полонені, діти, народжені від раба і рабині. Проте у ст. 98 ПРП прямо було застережено, якщо «будуть роби діти у мужа, то задниці им не имати, но свобода им с матерью» [12, с. 21], тобто діти рабині, народжені від господаря, після смерті останнього спадщини не отримують, але їм надається свобода разом із матір'ю. Стосовно холопів «Руська Правда» такого «привілею» не визначала.

Зазначимо в якості порівняння, що у римському цивільному праві невільники-раби (*servus*) також мали цивільно-правовий статус речі. Джерелами рабства за римським правом були: полон, народження від рабині, довічне ув'язнення, зв'язок вільної жінки з рабом, продаж громадянина Риму у рабство за борги (останнє існувало в Римі до 326 р. до н. е. і було відмінено законом Петелія, за яким боржник міг відмовитися від майна на користь кредитора і тим самим зберегти особисту свободу – *status libertatis*). У ранній період історії Риму батько-домовладика (*pater familias*) міг продати члена сім'ї у рабство за непослух, а власник майна – упійманого злодія [7, с. 58]. Отже, рабство в давньому Римі та у Київській державі мало окремі спільні риси (цивільно-правовий статус речі, відсутність правоздатності, джерела рабства), проте були й розбіжності, які зумовлювались роллю, яка була відведена рабам у суспільному виробництві. У Київській державі значення рабів у суспільному виробництві незрівнянно поступалось тому, як це було у давньому Римі. Разом з тим у Київській державі раби за своїм соціально-правовим становищем були непоодинокі, оскільки таким же було й становище холопів, а у деяких випадках і гіршим. Майже наближеним до холопів і рабів було становище челяді – все це знайшло своє відображення у «Руській Правді».

Підсумовуючи вищесказане можна зробити такі **висновки**.

Вияв розсуду в цивільних правовідносинах за «Руською Правдою» в першу чергу був пов'язаний з формуванням інституту права власності.

У рамках існуючого в Київській державі XI – XII століть правопорядку розсуд виявлявся як характерна властивість саме цивільних відносин, виразником якого поставала фізична особа. У речових цивільних відносинах виразником розсуду був власник, наділений правами володіти, користуватися і розпоряджатися своїм майном. Розсуд у здійсненні власником своїх правомочностей сприймався як принцип і пов'язувався з суб'єктивним інтересом власника стосовно належного йому майна.

Особливістю цивільних правовідносин у Київській державі XI – XII століть було те, що їх суб'єктами вважались лише вільні особи (окремі соціальні стани), які визнавались цивільно-правоздатними. Такі особи могли бути суб'єктами речових і зобов'язальних цивільних правовідносин.

У зобов'язальних правовідносинах розсуд осіб витікав із принципу пріоритетності і свободи договору («поиметь ли с рядом, то како ся будет рядил, на том же стоить»). Визнавалась свобода правомочних осіб щодо виникнення, зміни чи припинення договірних відносин між ними, тобто, якщо говорити сучасними словами, «дозволено все, що не заборонено законом». Останнім можна пояснити те, що в «Руській Правді» більше уваги приділено не регулюванню «звичайних» договірних відносин, а зобов'язанням, що виникали з відшкодування шкоди, стягнення боргу та ін. При цьому важливо звернути увагу на окремі обмеження, які встановлювались щодо кредиторів у зобов'язаннях з метою запобігання зловживанню правом як результату розсуду правомочної особи. Так, нормами «Руської Правди» чітко було встановлено обмежений перелік правових підстав, за яких вільна особа – боржник у зобов'язанні могла потрапити у холопство; також чітко встановлювалась міра цивільно-правової відповідальності осіб – суб'єктів зобов'язальних правовідносин.

Таким чином, у «Руській Правді» вбачається наявним розуміння розсуду як притаманного учасникам цивільних відносин свідомого вибору можливого варіанта своєї поведінки. Свідомість вибору включала і розуміння цивільно-правових наслідків здійсненого вибору і, відповідно, цивільно-правової відповідальності особи за свій вибір.

Бібліографічні посилання

1. Греков Б.Д. Киевская Русь. – М., 1949.
2. Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – К., 1992. – Т. 3. – 1993.
3. Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України / Укладач, авт. передмови та коментарів: Швидько Г.К., д.і.н., проф. – Дніпропетровськ, 2004.
4. Киричок О.Б. «Руська Правда» в контексті політично-філософських ідей // Філософські обрії: Наук.-теорет. журнал. – 2008. – № 19. – С. 14-27.
5. Ключевский В.О. Сочинения: В 9-ти т. / Под ред. В. Л. Янина. – М., 1987. – Т. 1: Курс русской истории. – Ч. I.
6. Литовченко Л.А. Давньоруська державність і побутування назв «Русь» і «Україна» як проблема у вітчизняній історичній науці кінця ХХ ст. // Науковий вісник Юрид. академії Мін-ва внутр. справ: Зб. наук. праць. – 2002. – № 1 (7). – С. 5-13.
7. Макарчук В.С. Основи римського права: Навч. посібник. – Вид. 2-ге, допов.

– К., 2003.

8. *Мироненко О.* «Закон Руський» («Устав Руський») // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., 1997.

9. *Мироненко О.* Київської Русі державно-правової думки розвиток // Українське державотворення: невитребуваний потенціал: Словник-довідник / За ред. О. М. Мироненка. – К., 1997. – С. 224.

10. Правда Руська / В. Яременко (вст. ст.) // Тисяча років української суспільно-політичної думки: У 9 т. / Редкол.: Т. Гунчак (науков. ред.) та ін. – К., 2001. – Т. 1: X – XV ст.

11. Руська Правда (Коротка редакція) // Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 8-11.

12. Руська Правда (Просторова редакція) // Історія держави і права України: Хрестоматія для студентів юридичних факультетів вищих навчальних закладів України. – Дніпропетровськ, 2004. – С. 12-24.

13. *Соловьев С.М.* Сочинения: В 18 кн. / Отв. ред. И.Д. Ковальченко, С.С. Дмитриев. – М., 1988. – Кн. I: История России с древнейших времен. – Т. 1-2

14. *Тихомиров М.Н.* Пособие для изучения Русской Правды. – М., 1953.

15. *Чичерин Б.Н.* Опыт по истории русского права. – М., 1858.

16. *Швидько Г.К.* Історія держави і права України (X – початок XIX століття): Навч. посібник. – Дніпропетровськ, 1998.

17. *Юшков С.В.* История государства и права России (IX-XIX вв.). – Ростов н/Д., 2003.

18. *Яковлів А.* Історія джерел українського права // Енциклопедія українознавства: Загальна частина. – К., 1995. – С. 633-636.

Надійшла до редакції 06.08.2012

А.О. Рибалкін

кандидат юридичних наук

(Дніпропетровський державний
університет внутрішніх справ)

УДК 340.11

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ ТРАНСФОРМАЦІЇ КОНЦЕПЦІЇ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

Проаналізовано актуальні проблеми генезису концепції громадянського суспільства в Україні в сучасних умовах державотворення і правотворення. Обґрунтовано імовірні напрями становлення, тенденції взаємодії інститутів громадянського суспільства з державою. Визначено практично-правовий зв'язок демократичної правової держави та громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: *верховенство права, громадянське суспільство, демократична, правова держава, інститути громадянського суспільства, права людини, соціальна злагода, стабільність.*

Анализируются актуальные проблемы генезиса концепции гражданского общества в Украине на современном этапе государственного строительства и правообразования. Обосновываются предполагаемые направления становления, тенденции взаимодействия институтов гражданского общества